

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

ПАМ'ЯТІ
ОЛЕКСАНДРА ЧЕРНИША
(1918—1993)

О. С. Ситник, Р. Т. Грибович

З першого погляду може видатись, що Олександрові Чернишу у науці «везло», що усе йому давалось легко, без значних зусиль і зовнішніх перешкод. Адже, пройшовши лихоліття війни (а це 5 викреслених років), він у 30 років захищає кандидатську дисертацію, у 42 — докторську. У 35-річному віці виходить з друку його перша моно-

графічна праця, через рік — ще одна (загалом їх 10, дві з яких — ще у рукописах). Проте ця поверхова «везучість» оманлива. За нею стоять десятки років напруженої систематичної праці, пошуків, знахідок, гори чернеток та конспектів, тисячі кілометрів експедиційних доріг і сотні кубометрів перебраного руками культурного шару. Це був справді подвижницький труд в ім'я Науки!

Олександр Панкратович Черниш народився 25 грудня 1918 р. у с. Холми на Чернігівщині у сім'ї вчителів. У цьому мальовничому куточку України минули його дитячі роки. Після закінчення середньої школи він вступає до історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1936 р.). Глибоке зацікавлення стародавнім минулим людства з'являється у нього ще у студентські роки. На старших курсах О. Черниш стає працівником відділу первісної археології Київського історичного музею. Очевидно, саме праця у музеї дала йому розуміння археології і відкрила зна-

© О. С. СИТНИК, Р. Т. ГРИБОВИЧ, 1996

чення археологічних артефактів для відтворення об'єктивних процесів найдавнішої історії. Він зумів побачити в археологічних предметах не мертві символи давно минулих епох, а живий пластичний матеріал, наповнений історичною інформацією. Крім того, безпосередня робота з різними колекціями археологічних культур дала майбутньому досліднику значний практичний досвід, який пізніше він використає у польових студіях.

Відразу ж після закінчення університету у 1941 р. він вступає до лав захисників рідної землі від фашистських окупантів. Важкі, а подекуди й трагічні, наслідки мали для нього ці страшні роки.

Лише у 1946 р. він повертається до археології — молодшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР. З перших же днів наукової праці Олександр Черниш поринає у вир бурхливої польової діяльності. Особливо велике значення для формування молодого науковця мала участь у тригійській експедиції Т. С. Пассек у Середньому Подністров'ї (власне у цій експедиції він провадить перші розвідки палеоліту на Дністрі (Новые палеолитические местонахождения на территории Молдавской ССР // КСИИМК.— 1949.— Вып. 26.— С. 15—21).

У цей же час він веде власні широкі дослідження багатощарової палеолітичної стоянки Володимирівка на Кіровоградщині, опрацьовує величезну кількість наукової літератури. Все це дало йому можливість уже через два роки (1948) захистити кандидатську дисертацію, матеріали якої були опубліковані окремою монографією (Володимирівська палеолітична стоянка, 1953).

Наприкінці 40-х рр. дослідник спрямовує свої зусилля на вивчення палеоліту Подністров'я — теми, започаткованої ще у 20—30-ті рр. М. Рудинським і продовженої у 40-ві П. Борисковським та С. Бібіковим. О. Черниш звертає увагу насамперед на ту частину басейну Дністра, яка тривалий час перебувала під владою Польщі та Румунії — територію сучасних західних областей України. Тут його попередники у 20—30-х рр. Ю. Полянський, Ч. Амброжевич та І. Ботез уже підготували «палеолітичний ґрунт» для широких наукових досліджень. І справді, у 1948 р. О. Черниш відкриває унікальну пам'ятку Молодове V у Чернівецькій обл., яка з часом стала всесвітньовідомою опорною стоянкою палеоліту не тільки України, але й Європи взагалі. На широких площах експедицією під керівництвом О. Черниша досліджено 20 різночасових культурних горизонтів від пізньомустьєрського до мезолітичного віку. На пам'ятці виявлено загалом понад 100 тис. крем'яних знахідок, численні вироби з кісток та рогу викопних тварин. Серед останніх — рогові сопілки, кирки, гарпун, статуетки, серія «жезлів родоначальників», проколки, голки та ін. На базі цих матеріалів були отримані перші в межах колишнього СРСР визначення абсолютного віку за C^{14} для палеолітичних поселень, які лягли в основу хронологічної колонки розвитку палеолітичної культури на Дністрі.

З 1950 р. весь життєвий і творчий шлях Олександра Панкратовича пов'язується із західноукраїнським краєм. Він переїздить до Львова і починає працювати ст. науковим співробітником у Львівському відділі Інституту археології АН УРСР, а у 1951 р. очолює Дністровську археологічну експедицію, яка провадить цілеспрямовані польові дослідження пам'яток кам'яного віку у Прикарпатті, головним чином на правобережжі Середнього Дністра. Цікаво, що результати цих робіт стали помітними уже в 1958 р., коли Комісією по вивченню четвертинного періоду АН СРСР був організований огляд геологічних умов знаходження палеолітичних стоянок Молодове I і Молодове V, у якому брали участь провідні науковці того часу — А. Москвітін, Г. Горецький, В. Попов, І. Іванова, Е. Вангенгейм, О. Величко, О. Рогачов та О. Черниш. У «Протоколі» цього огляду, зокрема, було зазначено, що «багатощарові стоянки в Кельменецькому районі Чернівецької області на Середньому Дністрі є єдиними хронологічними опорними пам'ятками обширної території південно-західної частини Східно-Європейської рівнини».

Одним з найважливіших досягнень польових робіт на Дністрі було відкриття першого у світовій практиці мустьєрського житла, збудованого з великих кісток викопних тварин, переважно мамонта. Фіксація цього житла у 1959 р. у 4 шарі стоянки Молодове I стала визначальною науковою подією міжнародного значення, що повело за собою перегляд багатьох традиційних положень сучасного палеолітознавства. Зауважимо, що у наступні десятиліття О. Черниш виявить на цій пам'ятці загалом 16 житлових споруд типу яранг і чумів.

Слід сказати також, що мустьєрські горизонти Молодового I були досліджені на площі понад 1400 м², що є однією з найбільших ділянок розкопаних мустьєрських поселень у Європі (враховуючи при цьому глибину у 12 м).

З 1954 р. розпочинається багаторічна плідна співпраця Олександра Панкратовича з визначним геологом четвертинного періоду Іриною Константирівною Івановою. Власне завдяки цьому співробітництву багатощарові опорні палеолітичні пам'ятки Подністров'я Молодове I, Молодове V, Кормань IV дістали міжнародне визнання і були всебічно досліджені комплексним методом із залученням фахівців ряду природничих дисциплін (четвертинної геології, палеогеографії, літології, палінології, палеонтології та ін.). Умови поховання культурних горизонтів і їх заповнення вивчались за допо-

могою геологічних, геофізичних, палеопедологічних, палеонтологічних, радіовуглецевих, мінералогічних, статистичних та інших методів, що дозволило поставити і частково розв'язати низку важливих наукових проблем з історії викопної людини та її природного оточення.

Результати цих досліджень були опубліковані у кількох колективних монографіях — «Многослойная стоянка Кормань IV».— М., 1977, «Молодова I. Уникальное поселение на Среднем Днестре».— М., 1982, «Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V».— М., 1987, які приурочені до конгресів Міжнародної асоціації з вивчення четвертинного періоду у Новій Зеландії (1973), Англії (1977), Москві (1982), Канаді (1987). На цих форумах палеоліт Подністрів'я розглядався у руслі глобальної проблеми антропогенезу, археології та стратиграфії плейстоцену у світовому масштабі.

Спільно з І. Івановою О. Черниш створює єдину геолого-стратиграфічну та історико-періодизаційну схему розвитку природи та суспільства протягом останніх 100 тис. років (від середини мустьєрського періоду до неоліту), яка лягла в основу усіх його подальших наукових розробок.

У 1959 р. виходить у світ велика монографічна праця «Поздний палеолит Поднестровья», а через рік О. Черниш блискуче захищає докторську дисертацію під такою ж назвою.

У 1962 р. він стає завідувачем відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР, яким успішно керує понад 25 років. У 1968 р. О. Чернишу присвоєно звання професора.

На період 60—80-х рр. припадають найінтенсивніші польові роботи Дністровської експедиції. Ведуться широкомасштабні розкопки таких пам'яток як Молодове I, Молодове V, Кормань IV, Оселівка I—III, Атаки I і VI, Вороновиця I, Бабин I, Фрумушика та ін. Відкриваються нові та обстежуються «старі» стоянки палеоліту у Подністрів'ї, Поділля, Закарпатті, Молдові. Загалом дослідником відкрито 220 місцезнаходжень стародавнього кам'яного віку. Ці роботи знайшли відображення у двох зведених каталогах пам'яток палеоліту — «Карта палеоліту УРСР» // Наукові записки Інституту суспільних наук.— К., 1954 і «Палеолит и мезолит Приднестровья».— М., 1973, опублікованих окремими виданнями. Особливо важливими для пізнання багатьох аспектів первісної історії були дослідження багатощарових поселень поблизу с. Молодове. Цим пам'яткам присвячені такі монографічні праці науковця, як «Палеолітична стоянка Молодове V».— К., 1961, «Ранний и средний палеолит Поднестровья».— М., 1965.

Не можна не згадати також багаторічних розкопок мезолітичних пам'яток Подністрів'я (Молодове, Оселівка, Атаки, Фрумушика), які дали можливість О. Чернишу виділити кілька послідовних фаз розвитку мезоліту. Ця проблема була висвітлена у спеціальній монографії «Стародавнє населення Подністрів'я в епоху мезоліту».— К., 1975.

Загалом творчий доробок вченого нараховує понад 200 наукових праць. І це не лише описові роботи про наслідки польових археологічних досліджень, але й синтетичні, проблемні і теоретичні розробки. Так, він одним із перших поставив питання про родовий лад у мустьєрську добу, «мустьєрську стадію» первісного мистецтва, найдавніше житлобудування, виникнення рахунку та математичних знань у палеоліті, значення соціальної організації і характер навколишнього природного середовища у період кам'яної доби. В останні роки його зацікавили проблеми палеоекономічного моделювання, часу і шляхів первісного заселення України, локальних проявів і регіональних культурних традицій ранньопалеолітичного населення.

Дуже багато зробив О. Черниш як організатор і керівник багатьох актуальних дослідницьких програм. За його участю і під науковою редакцією вийшли у світ узагальнюючі праці про стародавнє населення Прикарпаття і Волині (третинники українською та російською мовами), археологічна карта західноукраїнських земель (третинник), десятки індивідуальних монографій.

Олександр Панкратович Черниш працював в археології майже 50 років. Науковий внесок дослідника важко переоцінити. Він користувався заслуженою повагою серед вітчизняних колег і мав високий авторитет серед зарубіжних палеолітознавців. Його було обрано представником у Комісії по палеолітичному житлобудівництву Асоціації по вивченню історії при ЮНЕСКО, членом Комісії по вивченню четвертинного періоду, членом спеціалізованих рад по захисту дисертацій та ін.

Він був насправді дуже чесною, доброю і справедливою людиною. І працював у науці до останнього дня. Сподівався опублікувати велику підсумкову працю, у якій знайшли б відображення всі головні проблеми та аспекти палеоліту Подністрів'я. Чорновий рукопис цієї праці знаходиться у відділенні археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Тому, мабуть, найкращим вшануванням пам'яті цього невтомного дослідника буде опублікування його останніх монографічних праць і проведення у 1998 р. міжнародної палеолітичної конференції, присвяченої 80-річчю Олександра Панкратовича Черниша.